

/ІНСТИТУТ ЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ ВІЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ/

Число зшитка: II. /Рік: I-ий, 1949/ Предмет: Історія українсь-
кої культури.

Проф. д-р Іван М і р ч у к.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Формація української нації.

Дотеперішні підручники історії української культури починають свої розсліди звичайно від IX або X століття по Хр., себто від часу, коли українська культура виступає в історичному процесі в готовій, уже виробленій формі. Однак такий погляд не витримує критики, бо культурний процес сягає далеко давніших часів і безпосередньо зв'язаний із творенням української нації.

Коли ми поставимо собі питання про предків українського народу, то на підставі дуже пильних наукових дослідів можемо ствердити, що ними були всі ті первісні племена, які заселяли територію України від найдавніших часів, і тим самим наклали свій відбиток на фізичному й духовому обличчі українця. Якщо б на підставі історичного та пра-історичного розгляду виявилось, що якийсь народ чи плем'я, що правда, перебували деякий час на наших землях, але в тілесній і духовій структурі теперішніх мешканців не залишили ніяких слідів, то ясно, що таких етнічних груп не будемо залічувати до гурта наших предків.

Відомий український археолог В. Шербаківський, на підставі проведених студій, приймає, що початків етнологічного типу українця треба шукати в часах кам'яної доби. Вже у століттях неоліту, отже за три тисячі літ перед Христом на території України жили в свого роду симбіозі два народи, дві культури, які безперечно залишили виразні сліди не тільки в тілесній будові сьогоднішніх українців, але й в їх психічному наставленні. Одним народом /оскільки цю групу людей можна назвати цим іменем/ були так звані трипільці, що доволі густо заселяли не тільки степи теперішньої Київщини, але також Полтавщину, Чернігівщину, Херсонщину, Поділля, Волинь та Галичину, отже майже цілу українську етнографічну територію. З уваги на свої хліборобські заняття, культ сонця й мальовану кераміку, яка залишилася по них, їх можна залічувати до передньоазійської, круглолової раси, яку дуже часто називають арменоїдною, а в Наддунайщині — динарською расою. Трипільська культура — це культура наскрізь хліборобська, з перемогою жінки в родинному житті, або т. зв. матріархатом, себто принципом, на підставі якого найвища влада в родині є в руках матері. Не зважаючи на те, що в пізніші часи різні номади з своїм патріархатом дуже часто переливалися через Україну, матріархат на наших землях залишився аж до похристиянської доби й залишив дуже виразні сліди в психічному житті українця, в побудованій на ньому соціальній структурі, врешті навіть у письменницькій чи загальнокультурній творчості, ба навіть у формах

політичного проводу. Ці передньозазійські племена перенесли до Європи годівлю овець і специфічний спосіб обробітку землі, який характеристичний не тільки для українців, але й для всієї Південної і Західної Європи. Якщо б ми мали змогу докладніше розслідувати прояви релігійного життя, моралі та систему права серед цих племен хліборобського культурного круга, ми мусіли б дійти до переконання, що спорідненість України з її західними й південними сусідами можна звести до цієї протокультури, яка прийшла сюди з Месопотамії.

Трипільці - це типові колонізатори /пор. працю українців у Канаді, Америці, на Зеленому Кліні і т.д./, які з трудом і витривалістю здобували для себе зайняті землі. Для цього потрібно було багато завзяття, великого вкладу енергії, щоб будувати свої оселі або в мочаристих теренах чи лісах, які тяглися від лівого берега Дніпра аж до Карпат. Трипільці - це перші хлібороби на Україні. Як символ їхнього посланництва виступають у їхніх ритуальних звичаях пшениця та мід, що в формі куті належать у нас до необхідних аксесуарів Різдвяних Свят.

Трипільці - це представники психології, зв'язаної з землею. Якою великою мусіла бути любов до цієї землі, до скиби, щоб, не зважаючи на непригожий клімат та інші прикрі явища природи, цілковито віддатися хліборобству й на цій скромній, хоча певній основі будувати майбутнє цілої нації. Усе життя - буття народу, усе його думання стоїть на службі обробітку землі, залежно від зносин із природою, явища якої треба було досліджувати в усій різноманітності й використовувати їх для хліборобства. З цього інтимного співжиття з природою, із спостереження її явищ нарастають народні звичаї та обряди, релігійні зображення, які переносяться з покоління в покоління великою мірою полегшують боротьбу за фізичне існування. З часом витворюється з цього відповідна життєва настанова з такими національними прикметами, як терпеливість, скромність, обережність, витривалість у прямованні до наміченої мети, спокій та зрівноваженість у щасті й нещасті, а в деяких випадках - навіть тихий героїзм, прикмети, характеристичні для духовості хлібороба взагалі, а для українського селянина зокрема. Можемо погодитися повністю з твердженням Щербаківського, що трипільці й їхня культура творять основну частину тілесного і духового складу типу українця. Другим народом, сліди якого можна ствердити без труднощів на українській території в добу раннього неоліту, це племена довгоголові, рослі, з ясними очима, з культурою шнурової кераміки, з характеристичними бойовими кам'яними просвердленими топірцями та охоронними корченими скелетами. Ймовірно це були представники індогерманської раси, мена якої дала основу до постання більшої частини європейських герів. Вони належать до культурного кола так зв. патріархату, себто родинного порядку, на підставі якого батько або найстарший у сім'ї мав абсолютну владу над усіма членами рідні, що в дальшому історичному розвитку довело до створення централістичної сильної форми держави. Для нас не важливо, звідки прийшла до нас ця індогерманська раса, чи з побережжя Балтійського моря, як цього хоче Гірт та Косіне, чи може з Азії, за чим обстоює більшість учених із О.Шрадером, Е.Маєром, В.Шмідтом та В.Кеперсом на чолі. Важливим для нас є факт, що в ці часи на українській території жили з своєрідній симбіозі такі, а не інші етнічні елементи. Індогерманський елемент становив, шоправда панівну, але дуже тонку верству на поверхні, тоді як субстратом або підставою для цих панівних елементів були широкі маси

хліборобського населення. Протягом дальших століть іде процес постійного перемішування та перетоплювання обох первісних культурних типів або форм, при чому самі народи залишаються на нашій території аж до часу залізної доби, а може навіть і пізніше. Це мішане населення збереглося в цьому просторі незмінне, головне в північних околицях України, вкритих лісами та водами, тоді як південний і степовий район став тереном нападів та розгри різних воєвничих та авантюрних племен, що напливали сюди переважно з Азії.

Протоісторія.

Перші історичні відомості про колонізаційні відносини на цих просторах завдячуємо грецьким письменникам, головне Геродотові, який в ІУ томі свого головного твору багато уваги присвячує подіям, що відбувалися на північ від Греції. З оповідань Геродота ясно виходить, що там жили дві етнічні групи: перша з них, яку грецький історик називав загальногеографічним іменем гіперборейів, ідентична з племенами, що там жили в часі неоліту, займалися хліборобством і годівлею худоби, належали до сфери тривіальської культури й підтримували живі стосунки релігійного характеру з сусідньою Гелладом, висилаючи туди своїх послів з дарунками для грецьких богів. Крім загальної назви гіперборейів, різні племена мали окремі назви, як, напр., агатирей, нерри, гелсьони та ін., про що ми дсвідусмося і з писань Геродота.

З початком УІ ст. до Хр. на українських степах з'являються нові номади, що прийшли на Україну з далекого Туркестану. Греки називали ці мандрівні народи скитами. Це були дикі воєвничі племена, що після зруйнування Мешої Азії й Сирії залили українські землі, поневолили автохтонне хліборобське населення й продавали його як невільників до Греції. Вони мали цілком примітивну культуру і через це не могли створити якоїсь сталої державної організації. Часте міняючи місце свого осідку, вони не могли займатися хліборобством, що вимагав довгого перебування на місці, і тому жили переважно з грабунку; вони кривно не мішалися з тубільним населенням, яке зі страху перед їхніми нападами оточувало свої селища земляними валами, що їх довжина на Поділлі і Київщині доходила 2000 км. На підставі сказаного тут на початку, скитів не можна зарахувати до наших предків, бо перебування їх на Україні було лише тимчасовим і не могло залишити слідів серед та-мошнього населення.

Вже з початком першого тисячоліття перед Христом Греція починає провадити свою колонізаційну політику в трьох напрямках, а саме до Мешої Азії, до Італії і на побережжя Чорного моря. З усіх завдань, які мусів розв'язати колонізаційний геній греків, останнє було найтяжче, бо треба було мирним шляхом здобувати чорноморські країни, мало відомі тодішньому світові, дуже віддалені від Батьківщини і непридатні своїм суворим кліматом. І тому не дивно, що через великі небезпеки, що гресили грецьким колонізаторам побережжя Чорного моря саме в цій країні, постало якнайбільше число легенд. Саме в наслідок цих труднощів Греція вислала в ці околиці своїх найвідважніших і найздібніших синів, бо від їхньої хоробрости й розуму залежало майбутнє новозаснованих колоній, які постали не тільки на самому побережжі, але й у нутрі ціві країни. Такі постаті, як Язон, що шукав за золотим руном, або

хитрий Одисей, який захоплювався всякими авантюрами, попри це купці, воїки, духовники, мистці, а також обманці — це був той відчайдушний елемент, який ішов на українські землі й у великій мірі спричинився до формування тамешнього життя. Це були енергічні, відважні й розумні одиниці, які добре знали, як підійти до цього спокійного, важкого, зв'язаного з землею населення. В результаті все ж таки їм вдалося покрити цілий терен торговельними факторіями, що з часом перетворилися на тривкі оселі і таким способом дали поштовх до постання найбільш відомих міст на цій території.

Число цих підприємливих колоністів було незначне, і тому не можемо говорити про сильний вплив грецької крові в цих оселищах, але не можна недоцінювати впливу грецької духовності на формування української раси, бо паралельно з військовим та господарським опануванням цих просторів ішло їх культурне завоювання. Греки не починали з тамешніми хліборобами ніяких конфліктів, а навпаки показувала їм нові, доти невідомі предмети, знайомили їх із різними родами ремесла та модерними методами скріплення сільсько-господарської продукції, бо для них було насамперед важливо здобути з цього чорнозему стільки хліба, щоб можна було задовольнити потреби населення, а крім того — велику його частину вивезти до батьківщини. Ці колонізатори принесли нові релігійні культу, що були вже поширені в Малій Азії та Греції. В гробах на Київщині та Полтавщині ми знаходимо багато грецької кераміки, як вази й різно-рідне начиння, з якому переходувалися пахучі олії, потрібні для культури тіла. Таким способом між первісним хліборобським населенням і грецькими переселенцями згодом утворюється цілком можливе співжиття. Тому зрозуміло, що почитання Гомера заховалося на Україні в таких колоніях як Ольвія при усті Дніпра і Богу значно довше, ніж на самому грецькому материку. Так само традиції грецьких і гелленістичних культів були живі ще довгий час на українській території. Геродот говорить, напр., про храми Артеміді в Ольвії і в Пантікапеї, а також про містечко Діонісія в положеному вже значно на північ Гелоні. Наприкінці VI ст. на півбережжі Чорного моря постає велика Босфорська держава із столицею Пантікапея /теперішня Керч/, яка незабаром стала не тільки поважним політичним чинником, але одночасно й сильним культурним центром, що своє яроміння розсилав далеко на північ і схід. Тамешнє мистецтво, що дає в своїх декораціях переважно звірячі орнаменти залічується деякими науковцями, переважно москалями, як Бостовцев, до сфери скитської культури; Мах Еберт однак думає, що йонські греки як представники вищої культури принесли це мистецтво до чорноморських країн. Інші науковці виводять ці мистецькі впливи з інших околиць, напр., з алтайських гір, з Кавказу або Вірменії. Щербаківський заступає погляд, що вже у V ст., а може навіть раніше почав утворюватися на цьому просторі свій мистецький напрям, що, стоячи, з одного боку, під впливом закавказьких племен, завдячує їм звірячо-орнаментову символіку, а так само, з другого боку, міг дещо перебрати від йонців, які в нових колоніях творили свої керамічні й торецькі роботи. В грецьких колоніях були також засвоєні трацькі елементи, як це можна ствердити на підставі знайдених назв.

Продукти цієї культурної творчості купувало автохтонне хліборобське населення й платило за них збіжжям, медом і худобою. Але, крім того, докупцями цих мистецьких витворів були також різні номади, як скити й сармати, що платили за них переважно новільниками, але й худобою. Ці номади, що для них

український степ був тільки переходовим простором, мимоволі попадали під вплив чорноморської культури, її продукти брали з собою й переносили туди, де вони знову зберігалися на деякий час.

Поширення витворів чорноморської культури йшло також іншими шляхами, бо ми знаходимо їх і в околицях, яких ніколи не торкнулася стопа номадів. Самих скитів ми не можемо вважати за творців цього мистецтва, бо вони не знали техніки оброблення металів, а крім того, не мали виробленого смаку. Їх гроби зберегли лише предмети, стиль яких є виразно грецького походження. На підставі представленого матеріалу можна до певної міри виправдати гіпотезу, що мистецтво з поширеними звіринними орнаментами безпосередньо зв'язане з українською територією.

В III і II ст. пер. Хр. на Правобережну Україну провадилися наступи не тільки східних номадів, як скитів і сарматів, але одночасно й напади західних воєвничих племен, як галів, скирів і бастарнів. Похід галів на Схід захопив не тільки Україну, але дійшов навіть до Малої Азії, як про це свідчить свою назвою мала провінція Галлята. Сліди, залишені ними на українських теренах, є порівняно малі. Тільки один гроб із кельтійською зброєю можна було знайти досі надалеко місцевості Велика Тарнава на Поділлі. Існують, щоправда, в українській науковій літературі гіпотези /Шелухін/, які намагаються збільшити участь кельтійського елементу в творчому процесі української нації, але аргументація цих гіпотез не витримує гострішої критики.

В другому столітті по Хр. з півночі прийшли на Україну нові завойовники, нарід германського походження, а саме готи, що мали, безперечно, істотний вплив на творення українського народу. Готи не були номади в такому розумінні, як скити, сармати або гунни; щоправда, вони жили переважно з полювання або коштом поневоленого хліборобського населення. Вони не знали степів України, а обмежилися на лісових смугах із селищами сьогоднішньої Київщини та Полтавщини. Час їхнього панування на цьому просторі не був довгий; на підставі археологічних розкопів можна з великою певністю твердити, що охоплював він більш-менш 150 років. Готи ділилися на західних і східних готів; східні готи зайняли околиці на схід від Дністра й півострів Крим, а західні готи спустилися вздовж Дністра на південь аж до Чорного моря й до римської провінції Дакії.

Головна заслуга готів у процесі емансипації південно-східної Європи полягає насамперед у тому, що вони ввели зовсім новий чужий елемент у це хліборобське спокійне населення з його матеріальним, родинним порядком і з психікою, побудованою на цьому принципі. Можна гадати, що готи не нищили зайнятої країни, а також не витискали тамосього населення, а радше намагалися знайти відповідний спосіб співжиття з ним. Бо якщо б вони провадили іншу політику, то загрожували племена відійшли б у ліси і не залишили б усе ж таки поразних слідів в українській расі не зважаючи на короткий час перебування в цих околицях. В ці часи на наших землях постають прикраси з срібла й золота, оздоблені півшляхетним камінням. Мистецтво набирає нового розмаху, і ми говоримо про готський стиль, який дістався також до інших країн, приймаючи там локальне забарвлення. Дальший крок до культурного піднесення зробили готи, приймаючи християнство, що надавало великої ваги насамперед поширенню освіти. Аріянець Ульфїла — це перший єпископ готів, що переклав Святе Письмо на їхню мову і тим дав германсь-

ським народам перший великий літературний твір.

Державотворчій здібності готів удался перший експеримент, до якого мимоволі спонукує фізіономія поверхні Східної Європи, а саме злучити під одним проводом увесь простір між Карпатами і Кавказом, між Балтійським і Чорним морем. Вони створили велику державу, велику імперію, але з осередком на півдні, що не могло залишитися без вирішального впливу на спосіб думання й усю психологію автохтонного населення. Найбільшу революцію провели вони в розумінні родинного порядку. Відгомін цього революційного чину можемо ствердити в містечках українських весільних звичаїв, в яких символічно виявляється перехід від передньоазійського матриархату до індоєвропейського патріархату. Таким способом готи радикально змінили структуру первісного населення України в двох напрямках: назовні - створенням великої держави з осідком на півдні і всередині - зміною родинного життя.

Готів виперли з України в IV ст. гуни, про що нас повідомляють грецькі джерела. Гуни дають початок наступам східних орд, які тривали майже до кінця XVIII ст. і нищили та заливали українські терени, але ні гуни, ані їх наступники не мали вирішального впливу на склад української раси, головне тому, що вони ніколи не залишалися довго на одному місці, міняючи простір свого перебування. Вони, по правді, викрадали українських жінок і брали їх з собою, але цим вони до власної криві додавали чужий елемент, а не навпаки. По гунах ідуть болгари, пізніше - авари, племена тюркського походження або споріднені з ними. В р. 568 авари заняли дунайську котловину і з цього осередку робили напади або на слов'янські країни, або на країни, що належали до візантійської імперії. Ні авари, ні болгари не залишили на Україні ніяких археологічних слідів.

Одночасно з готами і гунами грецькі джерела згадують ще антів і венетів, слов'янський народ, не ідентичний з антами. Ми не маємо доказів, чи можна вважати венетів за первісних слов'ян. Для нас однак вирішення цього питання не важливе, нам треба знати, що в ці часи існували слов'яни, чи праслав'яни, і що їх батьківщина лежала на українській території, як на це вказують такі вчені, як Ріхтгофен, Грушевський, Чидерле та інші. Щодо ролі первісних слов'ян і пізнішої їх диференціації на окремі слов'янські народи доволі сильно розходяться погляди вчених: наводиться що раз нові аргументи, щоб тільки збити теорію противника. Для нас цей спір не має значення - залишається фактом, що українська територія належала до слов'янського колонізаційного простору й що на цій території ще з часів неоліту жило хліборобське передньоазійське субстратне населення, до якого з часом в меншій або більшій кількості приєднувалися різні індоєвропейські елементи.

Анти, як говориться далі, робили разом із слов'янами наступи на Балкани, за часів візантійських цесарів Юстіна I, Юстиніана та Юстіна II. Що треба розуміти під тезмничою на змрю антів? Змовірно, що це була грецька назва для хліборобів, які жили на Україні і яких раніше називали скитами або сарматами. З великою правдоподібністю можемо прийняти, що ці племена поволі пскидали лісову смугу й переносилися на південні степи, звідки вони мали нагоду увійти в безпосередній контакт із Візантією. Прокопій твердить, що слов'яни і анти користувалися однією мовою, а Грушевський заступає погляд, що анти були безпосередніми предтечами майбутньої Київської Русі. Ми обмежуємося тільки на твердженні, що анти займали простір між Дністром і Доном і що там вживалася одна мова, яка була мовою наших колядок, щедрівок, веснянок та інших обрядових пісень весільних, обжинкових, купальських і т.п., які

дійшли до нас в майже незміненому стані від тих часів.

Після цього на горизонті України з'являються нові номади зі Сходу - тюркського походження, які відомі в історії під назвою хозарської орди. Вони заняли Північний Кавказ, Кубань, Тмутарокань і частину Краму. На захід сфера їх влади сягала аж Дніпра. Столицею їхньої держави було місто Ітиль при усті Волги, яка носила цю саму назву. Однак хозари з часом залишили свій мандрівний спосіб життя, осілися біля Каспія й Волги і протягом VII і VIII століть творили оборонний вал проти наступів східних номадів на Україну.

В цей час настає повне заспокоєння цих теренів; населення використало його для того, щоб пожити тією смугу і простір своєї колонізації посунути аж до Чорного моря. У зв'язку з цим доходить до диференціації народних мас на арену історії виступають нібито нові досі невідомі племена уличів, тиверців, що спричиняються великою мірою до створення нового державного організму у східноєвропейському просторі. Не треба цього розуміти так, що в цих околицях раптом з'явилися нові етнічні групи, щоб відіграти певну історичну роль. Подія нових назв вказує тільки на те, що менші одиниці скупчуються і творять більші групи, які або самі собі добирають нові імена, або дістають їх від своїх сусідів. Коли в історичних джерелах ми зустрічаємося з новими вістками про анти і слов'ян, то це означає не що інше, як тільки те, що давні назви агатирів та негрів поводі йдуть у забуття, а на їх місце приходять нові, модерніші, напр., анти або слов'ян. Українські хроніки не знають нічого, напр., про анти, наче вони взагалі раніш не існували, а говорять тільки про дулібів, полян, деревлян, уличів, які з часом теж зникають, а на їх місце з'являється щось загальніше, ширше, а саме "Русь". Але й це останнє слово не має характеру вічності, а було з часом заступлене новою назвою для цього самого населення "Україна", "українці", тоді як стару назву "Русь" перебрала Москва. Таким способом ми приходимо до переконання, що заміна старих назв новими не означає ще ніяких переселень мас населення; це є тільки доказом, що людність, яка живе постійно на тому самому просторі, уважала за відповідне змінити свою офіційну назву.

Таким способом з'являються вже згадані нами племена полян довкола Києва, деревлян - на північному заході, дулібів - на Волині, хорватів - над Дністром, уличів і тиверців - у Чорноморській смузі; це творить перехід до нового історичного періоду, який уже знайшов свій вираз у власних історичних документах, т.зв. літописах. Пізніше виступає термін "Русь", який однак є не означенням етнічної групи з назвою державного організму, що постав з автохтонного населення за допомогою норманів; останні з півночі йшли на південь уздовж Дніпра й дали початок новому станню нової держави із столицею в Києві. Нормани, або варяги, що заснували на півдні нову державу, не були цілим народом, який змінив місце свого осідку, а його елітою, що внаслідок своєї нечисленності не могла згерманізувати тубільного населення України, а спричинилася до його консолідації та культурного розвитку. Бо мусимо собі ясно сказати, що ці слов'янські хлібороби, по суті гажкі внаслідок свого інтимного зв'язку з землею, не могли виявити ініціативи, потрібної для створення власної державної спільноти. Частина науковців, що займається питаннями Східної Європи, т.зв. антинорманісти, заступають погляд, що створення держави на просторі Дніпра і вся організаційна підбудова для Київської Держави була здійснена також без чужої допомоги північних варягів. Повстання старої Русі треба приписати автохтон-

ному населенню, насамперед полянам, які в цьому мали відіграти провідну роль. Не зважаючи однак на те, що історичний документарний матеріал у переважній більшості промовляє на користь норманської теорії, можемо висловити думку, що цей простір безперечно являв поважний господарський і політичний потенціал, який однак потребував ініціативи ззовні, щоб із стану можливості прийти в стан дійсності. Центральне питання всієї української історії полягає саме в боротьбі з потенціалом, у цім перетворенні можливого в дійсне, в перетворенні арістотелівського то дінамей он в то енергея он.

Варяги, як панівний елемент безоглядно запрягли розбіжні прямивання і змагання народів і головне їхніх династій до спільного державного воза і дійшли в цьому ділі до успіхів ім-позантного розміру. Вони були, очевидно, надто нечисленні, щоб зберегтися в середині слов'янського моря; вони розплилися в ньому, зникли в масах переможеного населення; і, на жаль, зникли тоді також ті всі елементи і властивості, які конечні не лише для створення держави, але й для її збереження. Суворі норманські типи, як Олег, Ігор, Ольга, Святослав, Володимир, які або з жадоби пімоти або в погоні за матеріальним добром грабували на морі і на суші, або сміливо, ризикуючи власним життям, прямували до далекосяжних цілей, як різнилися вони від замріяного, інертного, терпеливого і зв'язаного з землею рільничого населення. Вони організували світову торгівлю в тодішньому значенні цього слова, змушували візантійських цісарів вже і в I половині X ст. зважати їхні господарські інтереси, вони зробили своє головне місто Київ важливим торговельним осередком, де арабські купці з Іспанії укладали з греками з Малої Азії значні обмінні договори. Не можна заперечити, що воєнні зазіхання й торговельно-політичні відносини ішли поряд з культурними впливами і поводити підготовляли ґрунт для найзначнішої події тодішнього часу, для прийняття християнства.

С т а р о в и н н і в і к и .

Християнство, поширюючись у Східній Європі мало діло з народами із слабо розвинутою внутрішньою структурою, так, що в початковій стадії існування цих народів поняття релігійного, духового, культурного і політичного життя покривалися майже цілком. Християнська релігія становила в ті часи зміст і основу всякого культурного розвитку, так що прийняття християнства було насамперед великою подією культурного й політичного значення в житті цілого народу. До прийняття християнства доходило звичайно на підставі наявних уже стосунків із тими країнами, які були зацікавлені в поширенні цієї релігії. Для старої Руської Держави існували тоді дві можливості: прийняття християнства або з Заходу, себто з Риму, але через Німеччину й Польщу, або зі Сходу, з Константинополя. Розуміється, що вже раніше мусіли існувати зв'язки з Римом і Візантією; це можна історично ствердити безспірними фактами. Якщо тому деякі російські історики висували думку, що Росія завжди мала своє самостійне, своєрідне обличчя і ніколи не була під впливом Заходу, і коли Даниїлєвський у своєму творі "Росія і Європа" цієї держави не залічує до Європи, тому що вона, на його думку, була тільки тереном германсько-романської цивілізації, коли, нарешті, деякі представники російської еміграції після першої світової війни звертають свої очі на Схід, шукаючи там імпульсів для повстан-

ня нової євразійської культури, — то нашим обов'язком є заявити, що і Даниїлєвський і його однодумці можуть спокійно підтримувати свої твердження, але тільки у відношенні до московських теренів, виключаючи всю Україну, бо і Україна, і Стара Русь підтримували дуже жваві зв'язки не тільки зі Сходом, але так само і з Заходом, зокрема з Римом, Німеччиною і Францією, що зовсім ясно виступає саме в першому періоді її існування при нагоді прийняття християнства. Від перших днів історичного народження України на її теренах перехрещуються дві сфери впливів: Сходу і Заходу, дві різні культури, і ця симбіоза двох різноманітних чинників дає нові культурні цінності. Взаємне доборювання цих факторів з перевагою одного або другого чинника зв'язане з руїною цієї країни, а мирне перехрещування цих сфер, під знаком однієї гармонійної цілості дає періоди відродження та культурного і політичного розквіту. Можна сміливо сказати, що історична доля України полягає саме в цьому мирному співжитті обох, ворожих досі між собою факторів.

Ці чинники, Схід і Захід, виступають із самого початку української історії і грають велику роль при такому поважному факті, як прийняття християнства. Хоч в X ст. ще не дійшло до офіційного розірвання стосунків між обома церквами, однак поділ однієї вселенської Церкви на дві незалежні частини, або т.зв. схизма, був уже історичним фактом, який не міг залишитися без впливу на християнізацію нового політичного державного організму, яким тоді була Київська Русь.

Що Київські великі князі прийняли християнство з Візантії, це можна почасти пояснити географічним положенням їхньої країни. У своїх воєнних походах вони користувалися річками, як природними шляхами тодішнього часу, так що експансія цих князів мусіла посуватися в напрямі на південь. Торговельні зносини стара Русь нав'язувала насамперед із грецькою державою, і в результаті цього стародавні купці під час своїх поїздок до Константинополя могли знайомитися з християнською релігією безпосередньо. Ще перед прийняттям християнства в Києві жило досить багато греків, які в такій справі, як прийняття християнства мусіли відіграти активну роль. Не треба при цій нагоді забувати одного моменту, а саме певної ворожнечі до польського сусіда, який прийняв раніш християнство з Заходу. При цьому всьому мусимо підкреслити, що візантійська культура, продовжуючи традиції давньої грецької слави, саме в ці часи дійшла до кульмінаційної точки свого розвитку й на ціле небо перевищувала початкові змагання Заходу на цьому полі. Наслідком торговельних зносин і безпосереднього контакту з Візантією ця грецька культура не була цілковито чужою для свідомості старих українців, тим більше, що вона містила в собі вже багато елементів слов'янського походження. Збираючи ці всі аргументи в одне, можемо сказати, що прийняття християнства зі Сходу було для наших предків зовсім нормальним явищем і що кожна інша держава в такому положенні, як стара Русь, пішла б цим самим шляхом.

Для Володимира Великого прийняття нової віри було не тільки впливом релігійної потреби, а теж актом державно-творчого порядку. Християнська релігія з глибоким ідейним змістом, зі своїм всебічно розробленим ритуалом, з докладно розвиненою ієрархією, нарешті, з мистецьки витонченими формами зовнішнього виразу, давала не тільки підставу для вищого культурного розвитку, але насамперед зв'язала в одну організаційну цілість відосередкові сили окремих племен, що для панівних керівників

держави не могло бути без значення. Під цим поглядом християнська релігія стояла далеко вище від примітивних культів поганських, які не залишали по собі навіть ніяких тривкіших слідів.

Про поділ чи схизму однієї вселенської Церкви на дві частини східну і західну, або про зірвання усяких стосунків між Візантією і Римом існує дуже багата література, в якій виступають аргументи обох ворожих таборів. Тому не вважаю за доцільне в нашій лекції займатися цим питанням детально. Однак неможливо залишити розгляд цього факту цілковито на боці, а саме просто тому, що його причини й наслідки мали і мають своє значення для розвитку української культури. Насамперед треба підкреслити обставину, що розпочатий Фотієм і завершений Керуларієм розрив обох Церков постав не на релігійно-догматичному ґрунті але був кінцевою ланкою у процесі щораз більшого розходження двох культур, двох світоглядів, між якими ці різниці поглиблювалися протягом цілих століть.

На думку значної кількості істориків, головну роль в цьому спорі між Заходом і Сходом грає різниця між східно-гелленістичним і західно-римським культурним типом, які виявляють у своїй внутрішній структурі цілком відмінні якості. У психіці орієнтального типу бачимо перевагу іраціональних, почуттєвих елементів над розумом і волею, у західному типі переважає інтелект і воля над почуттями людини. В результаті східна натура відзначається скорими, непередбаченими переходами від небуденного, нічим не обґрунтованого короткотривалого захоплення і активності до повного, теж нічим не виправданого квієтизму і апатії, що виявилось в історичному процесі наглими переходами від періодів імпульсивного розвитку до часів повного занепаду. На Заході в межах культури бачимо волю керовану і розумом організоване прямування, яке поволі, але послідовно йде до наміченої мети. Розуміється, що обидва представлені тут типи існують у такому вигляді тільки в теорії, — в справжній дійсності ми не знайдемо їх майже ніколи. Бо й на Заході можемо відзначити епохи, коли чуттєві елементи надавали тон цілому життю. Якщо однак хочемо перегнати диференціацію і класифікацію історичних подій, ми мусимо для загальної орієнтації мати перед очима ці два ідеальні типи.

У зв'язку з цим мусимо звернути увагу на деякі політичні моменти. З політичним упадком старого Риму і перенесенням столиці до Константинополя постала ситуація, яка не могла зберегтися на довгий час. Константинопільські патріархи використовували присутність східно-римських цесарів в їх найближчому оточенні для того, щоб, покликаючись на політичну вагу Візантії, позбутися навіть номінальної залежності від Риму. Означені емансипаційні змагання Константинополя у відношенні до Риму завдали йому самому тільки шкоду. Бо, спираючись на світську владу в своїй конкурентній боротьбі, східні патріархи мимоволі попадали в залежність від римських цесарів, втрачали повсюди свободу рухів у відношенні до світських чинників і кінцем втратили вирішальний голос навіть у релігійній сфері. Таким чином візантійські монархи стали репрезентантами не тільки політичної, але й духовної влади й вимагали віддавати собі честь, як намісникам Христа. Дійшло до того, що бунт проти цесаря вважався і карався як ересь і відступництво не тільки засобами світського, але й церковного кодексу. Не належить тут до наших завдань досліджувати орієнтальні та азійські впли-

ви, які спричинялися до такої інтерпретації становища цісаря; для нас важливо тільки зафіксувати той факт, що залишився не без впливу на становище Церкви і на східно-європейських теренах.

Цілком інакше розвивалися події на Заході. Політична консолідація Західної Європи назовні виявилася у відновленні ідеї західноримської держави, першого цісаря якої — Карла Великого папа коронував у 800 р. Ініціатива в цій надзвичайно важливій історичній події лежала безперечно в руках намісника Христа, який таким чином створив підставу для своєї майбутньої провідної історичної ролі в світі. Наставлення Східної і Західної Церкви до представників світської влади в обох випадках діаметрально протилежне.

Коли константинопільський патріарх у своїй боротьбі проти Риму мусів спертися на авторитеті східно-римських цісарів, то римський папа для поширення своїх політичних впливів творить західноримську імперію, щоб таким способом також відбити наступи усяких ворогів. Це відмінне відношення обох церков до особи цісаря вплинуло також на характер духу обох організацій. Латинська церква виявила ініціативу у закріплюванні своїх позицій, навіть поширила обсяг своїх впливів; тоді як Східна Церква, втративши на користь візантійських імператорів свою незалежність навіть на церковно-релігійному полі, відійшла від активного життя й цілковито потонула в аскетичних розумуваннях і практиці. Ці моменти не могли залишитися без впливу на розвиток української культури, яка в ці часи, так само як пізніше, стояла в дуже близькому зв'язку з релігією і церквою.

Київська держава з зазначених вище причин підтримувала дуже живі стосунки насамперед з візантійською імперією і тому прийняла нову віру з Константинополя. Однак, цей факт ні в якому разі не стояв на перешкоді так само близькому контакту з Заходом взагалі, а з Римом зокрема. Найкращим доказом цього є численні посольства, які приходили з Риму до Києва, тут завжди знаходили послух у великих князів, які відповідали на ці візити подібними дипломатичними кроками в Римі. З цього ясно виходить, що наші предки, визнаючи свою церковну залежність від Константинополя, з другого боку, не зривали із Заходом, а навпаки, старалися включитися в політичне і культурне життя цілої Європи. Однак поза цією виразною західною орієнтацією київських володарів, вплив східного світу на початки нашого духового життя був дуже поганий. Це тим більше зрозуміле, що тодішня грецька культура охоплювала в собі не тільки візантійські, але й варязькі та слов'янські елементи, а далі, що в ті часи вона дійшла до кульмінаційного вершка свого розвитку, чим мусіла imponувати цілому світові, отже і нам. Уся слава і блиск орієнту, зв'язані з рештками грецько-hellеністичної культури, підтримували і запліднювали перші вияви духового життя на Заході майже до XIII сторіччя. Візантійське мистецтво є зразком для західноєвропейських майстрів, техніка виробництва предметів з бронзи, слонячої кости й емалі поширюється скорим темпом на Захід, і ми бачимо його продукти в палатах і церквах не тільки старого Риму, але й у Німеччині та Франції. Навіть т.зв. мода, себто крій одягу, жіночої та чоловічої, здобуває собі через оцілійських норманів латинський світ, що під цим поглядом лишився цілком позаду. Оповідання, казки, апокрифи із своїм таємни-

чим кольоритом, плоди буйної фантазії творять тематику середньовічної поезії, впливають на сюжети західного малярства. Може тільки на полі філософії ми не бачимо такої активності, бо ця ділянка людської творчості після таких величин, як Платон і Арістотель, мусіла виявляти спадкові тенденції, а стоїки та епікурейці є тільки слабим відблиском давньої слави. Ми маємо враження, що ще пізніше філософія цілковито втратила охоту до самостійного життя, а обмежувалася тільки на відтворюванні, репродукції минулого, лише в інших формах. На місці творчого мислителя з'являється коментатор, який не дбає про дослідження найглибших загадок буття, а лише старається вірно віддати думки усяких Пітагорів, Парменідів і Сократів. Постає враження, що тодішні представники інтелектуального світу вже втратили надію на здобуття власними силами абсолютної правди, а чекали тільки на об'явлення її згори. Раціоналістичний елемент, такий характеристичний для західного способу думання, віра у всемогутність інтелекту, що була панівною в Греції в добу класицизму, зникає і залишає місце релігійному світоглядові у східному забарвленні. Головним представником цього релігійно-філософського символізму є жид Філо з Александрії, який Платонову науку про ідеї зв'язав з уявленням про Бога в жидівській літературі.

Не зважаючи на те, що філософська думка не тільки не розвинулася, як слід, але, напакі, виявляла тенденції спаду — все ж таки не можна заперечувати, що духове життя старих візантійців ішло своїми власними оригінальними шляхами. І те, що вони створили, не було тільки маловажною причіпкою до культури класичної старовини. Побіч грецької й римської літератури постає візантійське письменство як цілком новий твір, у якому об'єдналися в одну своєрідну цілість грецькі, римські, християнські й орієнтальні елементи. Домінантним елементом була все ж таки грецька складова частина, побіч якої виступають як другорядні явища чужі чинники, а саме: римські, орієнтальні й варварські /слов'янські та германські/, що крім своєї участі в культурній творчості спричинилися також до морального відродження громадянства й матеріального скріплення цілої держави. Не зважаючи на цей чужий вплив, провідну роль відігравали все ж таки греки, хоч в їх жилах не було вже багато старогелленської крові. Вияви самостійного життя в межах державного, чи церковного, чи мистецького життя, виступають перед нашими очима завжди в грецьких формах.

Ця нова візантійська культура не лишилася без впливу на слов'янські етнічні групи, які тільки недавно з'явилися на світовій арені. Не підлягає сумніву, що староукраїнська і південнослов'янська духовність складається з елементів цієї східно-орієнтальної культури. Однак в часи, коли Київська держава увійшла в ближчий контакт із Візантією, прийнявши звідти християнство, цей грецький світ предсталається нам, як уже згадано, не як одноставний твір, як конгломерат, в якому діють різні сили. Сирійці, араби, грузини, пізніше слов'яни, а між ними насамперед болгари, здобувають собі поважні пости в державному апараті, в армії, в адміністрації, торгівлі та промисловості, і здобувають хоч на короткий час, і цісарський престіл. Держава щораз більше скупчує свої сили в Константинополі, який тим самим стає притягальним центром для різних навіть віддалених племен. Старі культурні осередки, як Антіохія, Нісаполіс і Едесса поступово втрачають своє значення, а всі багатства і пам'ятки мистецтва мандрують через Босфор, щоб там прикрашувати

храми і палаци метрополії. Паралельно з цим процесом у Візантії постають цілі квартали з чужим населенням, арабським, сирійським і слов'янським, і це мусіло накласти свій відбиток на все життя столиці держави. Отже тут у межах східно-оримської держави відбувається та сама зміна, яку ми можемо заважити у західно-оримському середньовіччі. Стара цивілізація творила тільки загальні рамки, в яких починають діяти чужі чинники — вона дає тільки зовнішні форми, які наповнюються "варварським" змістом. Грецька імперія відіграла на Сході ту саму роль, яку на Заході — папа і Римська імперія; вони творили ту виду силу, яка мала завдання об'єднувати різні розбіжні інтереси й впливи волі чужих племен і народів. Але стиль і характер цього процесу в обох центрах християнського світу не були однакові, на що ми вже вказали раніше.

Прийняття християнства викликало великий переверт у житті Київської держави. Як відомо, нова віра не зустріла якогось сильного опору і була спокійно прийнята широкими масами населення. Чому це так сталося, можемо тільки здогадуватися. Авторитет норманських ватажків серед населення був такий великий, що якийсь опір проти нього був немислимий. Східне християнство було вже відоме на наших землях, а крім того, було пересичене також слов'янськими елементами, що у великій мірі спричинилося до легкого його поширення. Нарешті треба підкреслити, що нова віра як готова релігійна система з усякого погляду стояла далеко вище від доморослого поганства. І якщо зрозуміння цієї нової віри не могло бути від самого початку глибоким, однак кожен думачий міг із легкістю ствердити, що християнство давало народові кодекси етичних норм, систему космогонії, повну блиску літургію й, нарешті, літературу, себто оповідання про нові чуда, які не могли лишитися без впливу на примітивні уми. Старе поганство, шопразда, спиралося на старі традиції й було симпатичне народові своїми веселими святами, зв'язаними з явищами природи, святами, які в дещо зміненій формі збереглися майже по нинішній день. Однак це поганство в своїх примітивних формах не мало сили конкурувати з новою релігією, яка попри це мала ще й підтримку держави. Внаслідок цього християнство дедалі здобуває нові позиції, і в Києві і в інших містах постають величаві святині, які вже самим своїм виглядом викликали подив з боку простолюддя. Християнські легенди й оповідання захоплюють народну фантазію і спричиняються до постання нових творів. Але, крім цих наслідків, треба згадати ще один момент державного значення. У наслідок християнізації новий державний організм набирає прав громадянства в культурному світі, і його мешканці користаються тими добрими, які постали в межах європейської цивілізації. Крім того, прийняття нової релігії мало для нас велике значення й з іншого боку, а саме тому, що воно відмежовувало наших предків від впливів погансько-азійського світу. Через прийняття християнства кровні зв'язки з печенігами, половцями, а пізніше з татарами стали неможливі. Це виявляється саме після наступу татарської орди. Татари, шопразда, завоювали країну, запровадили свій державний порядок, фінансову й військову систему, однак народної психіки вони не були в силі змінити. Тільки на північному сході, а саме з північної Московщини, доходить до кровних зв'язків між пануючими династіями і татарськими ханами; сліди цього зв'язку можемо помітити в цілому способі думання теперішнього російського народу. На Україні християнська віра була великою перешкодою для будь-якої націоналізації населення.

Не зважаючи на ці корисні моменти, деякі науковці висту-

пають сьогодні з гострою критикою того факту, що Україна прийняла християнство зі Сходу. Я вже раніше згадував, що кожний інший народ в нашому положенні в X столітті пішов би тим самим шляхом, що й наші предки. Сьогодні, після тисячолітньої історії, розгортати критику подій, які відбувалися в зовсім інших умовах, не має великого значення.

В стилі тодішнього часу було те, що культура в ширших розмірах могла розвиватися лише після прийняття християнства. Те саме бачимо і у нас, де першими носіями культурного поступу стали священники й монахи, що прийшли з Константинополя, щоб поглибити християнську віру на новому ґрунті. Для нас не цікаво знати, якими шляхами йшли до нас ці культурні впливи, чи безпосередньо з Константинополя, чи, може, за посередництва болгарських манастирів; джерелом цих впливів лишається завжди те саме — Візантія. Що початки нашої культурної творчості мусіли бути грецького походження — це річ зрозуміла, бо коли великі князі, як Володимир і Ярослав, хотіли ставити в Києві величні храми Божі, то вони мусіли спроваджувати для цієї мети грецьких архітектів і майстрів. Лише пізніше, коли потреба в цих фахових силах стала дуже великою і Константинопіль не міг дати їх у відповідній кількості, до праці притягають і місцеві сили, які виконували роботу за заздальгидь наміченим планом, але дуже часто в деталях застосовували власні думки, чужі для грецького світогляду. Це втискання місцевих елементів у грецьку архітектуру слідне не тільки в мурованих церквах, які залишилися майже до наших часів; воно було, ймовірно, ще сильніше в дерев'яній архітектурі, коли для будівництва дерев'яної церкви не варто було спроваджувати дорогих чужих майстрів, а проведення цих робіт передавали своїм людям. Число церков у Києві в ці часи було в кожному разі дуже поважне. Коли відомий німецький хроніст Тітмар, подає їх число близько сорока, то Адам Бременський налічує їх аж 300. Своєї літописці подають число церков 300 — 700. Якщо цього останнього числа не будемо оспорювати, то все ж таки мусимо пам'ятати, що ці церкви не були однакові, що дерев'яні храми дуже малих розмірів ставили часто протягом одного дня, як жертву, принесену святим для охорони якогось міста від трісної небезпеки. З цих дерев'яних церков розвинулося пізніше своєрідне українське дерев'яне будівництво, характеристичне для нас під нинішню пору.

Про розвиток скульптури на наших землях ледве чи можна говорити, з тієї простої причини, що ми не маємо для цього ніяких даних. Фігури коней з бронзи, які Володимир Великий наказав поставити перед своєю палатою, дісталися до нас із Херсону і є, отже, продуктом чужого мистецтва. Так само саркофаги великих князів, зокрема Ярослава Мудрого, були виготовлені або в Константинополі, або в якомусь іншому осередку грецької культури, але ні в якому разі не в Києві.

Інакше стоїть справа з малярством, яке з самого початку було теж грецького походження. Мозаїки і фрески Софійського собору захоплюють кожного своєю викінченною тонкістю і заглячують своє повстання тим самим грецьким майстрам, які були творцями мозаїк на Заході, чи в Палермо, чи в Монреалі, чи в костелі св. Марка в Венеції. Майстри пізніших часів, а саме XII — XIII століття теж виявляють дуже високий рівень, при цьому треба ствердити інтересний момент, а саме, коли в мозаїках на Заході грецькі написи заступаються латинськими, то в нас у Києві виступають українські текоти замість грецьких. У стінному розписі київських церков теж можна ствердити повільну зміну мотивів; у візантій-

ські зображення новолі втискаються міцніші елементи. Так, змалю- у пам'ятках письменства побіч старослов'янської мови можна ствер- дити деякі мовні впливи тубільного населення, то такий зміст про- цес відбувається і в пластичному мистецтві, в цьому випадку в малярстві. Це явище можемо ствердити в ділянці іконографії, де за традиціями візантійського світу мала характер абстрактний і дог- матичний, як і та релігія, образи якої вона мала пластично зображу- вати. Однак, слов'янський спосіб думання, який не захоплювався абстрактними, відірваними від життя спекуляціями, мусів вплинути і на характер цієї візантійської іконографії на українських зем- лях, яка згодом втратила свої первісні прикмети, набравши відпо- відного українського кольориту.

Як уже раніше згадаю, Східна Церква, втративши свої пози- ції на користь світської влади, відійшла від громадського життя, цілком піддавшись аскезі догматичним роздумуванням. Відповідним місцем для таких занять були монастирі, які дуже швидко поширює- ся на українських землях. Літописи подають, що в самому Києві їх мусіло бути в половині XII стол. бл. 200. Точне число їх для нас не таке важливе, нас більше цікавить їх роль в культурному роз- витку тодішньої української держави. Найважливіше місце між ними монастирями займає, безперечно, одиетна Печерська Лавра, яка ста- ла осередком духового і, говорючи модерними словами, національно- го життя того періоду. З цього осередку поширюється культура по- сієї країні, це місце стає неначе сим олом, видимим знаком незни- мої благодати власної культури, яка поширюється на весь народ. Але тут треба підкреслити різницю, яка виступає між роботою схід- них і західних монастирів. Західні європейські монахи, згідно з етосом приязню, не обмежу алися на самій тільки молитві, а прац- вали фізично, маючи перед очима відомий їх клич: "ора ет лабора". І саме ця звичайна фізична робота, яку мусіли виконувати ці духо- ні особи, дала їм можливість уникнути безпосередній контакт із життям, мети розуміння дійсності, що робило їх сильними у всякій боротьбі. Східні монахи, відчужені від життя, всю свою енергію з- бирали тільки на інтелектуальну працю, на досліди переважно фор- малістично-релігійного характеру. Відлук чи відзеркалення цього настановлення ми бачимо в релігійному письменстві, в теологічних тра- ктатах, у проповідях, у науках, які творять початок розвитку влас- ного письменства. Цей дух Сходу врахований на всякі народні спосі- давання, він з легкістю приймає забобони й пересуди, які через брак контакту з життям, набирають у цьому світі великої сили. Саме це інтенсивне зайняття догматичними питаннями без жадного практично- го настановлення призвело до постання єресей, які негативно вплива- ли на становище Церкви. Але від цих питань не будемо спинятися докладніше, бо це може бути предметом окремої вичерпної студії.

Політичне і правне життя Київської Русі так само розвива- ється під сильним грецьким впливом, на підставі принесених із Кон- стантинополя зразків. Не тільки церковне право, але адміністратив- ний устрій взувалися на прикладах Візантії. І це було причиною, насамперед, відчуження від Заходу, а також мав дамо- косяжні негативні наслідки, які виявилися в долі України під час наступу татар. Саме несамолюбне становище староукраїнської Цер- кви, яке витворилося під впливом візантійської дійсності, було при- чиною того, що в момент небезпеки, коли зі Сходу насунули орди та- тарських номадів, Церква, що підковито потонула в аскетичній практи- ці, не мала належної життєвості, щоб об'єднати поєднаних між собою великих і малих руських князів довкола однієї мети, а саме оборони християнства і власного народу від грізної небезпеки.

Церква на Заході не тільки до боронить свої інтереси від наступу наїзників, але, навпаки, виявляє ініціативу, імперіялістичні тенденції, організуючи для виявлення власної активності хрестоносні походи проти турків, що сиділи далеко від Риму і ніяк безпосередньо не загрожували європейському світові. Тут виразно виступає різниця між пасивністю східної і активністю західної Церкви, різниця, яка була продуктом історичного процесу, але для майбутньої долі України мала катастрофічні наслідки.

П и т а н н я:

- 1/ Норманська і антинорманська теорія повстання Київської Руси.
 - 2/ Значення християнської релігії для розвитку культури.
 - 3/ Що може кандидат сказати про вплив Византиї на духово життя Київської держави?
 - 4/ Причини схізми.
 - 5/ Характеристика східного і західного християнства.
-

Л і т е р а т у р а:

Історичні праці про початки українського народу та Київської держави, насамперед велика історія Грушевського.

Ш е р б а к і в с ь к и й Вадим: Формация українського народу. Прага 1941.

Ш е р б а к і в с ь к и й Вадим: Нарис праісторії України. Подєбради 1937.

Л и п а Юрій: "Призначення України". Львів 1938

И к о н н и к о в В.: Опыт исследования о культурном значении Византии русской истории. Київ 1869.

А н т о н о в и ч Д.: Українська культура. Курс лекцій. Регенсбург. 1947.